

Роль міфу в кризові періоди історії ЕТНОСУ

Міфологенна сутність етнічної ідентифікації особливо виразно проявляється в кризові періоди історії. Соціальна тривога вимагає чітких окреслень дійсності. Актуальність проблеми міфологізації суспільної свідомості має тенденцію до посилення, вона вимальовує механізм можливої нейтралізації соціальної напруги.

Ключові слова: ментальність, міф, етнос, засвоєння світу, уявлення, етнічна ідентифікація.

Мифологенная сущность этнической идентификации особенно отчетливо проявляется в кризисные периоды истории. Социальная тревога требует четких очертаний действительности. Актуальность проблемы мифологизации общественного сознания имеет тенденцию к усилению, она описывает механизм возможной нейтрализации социальной напряженности.

Ключевые слова: ментальность, миф, этнос, усвоения мира, представления, этническая идентификация.

В описуванні ментальності народів особливу роль відіграють глибинні психологічні основи, що актуалізуються в кризові періоди історії. Саме вони складають ядро розуміння процесів, які значною мірою визначають етнокультурну та етнополітичну орієнтацію етносів.

Поняття національного духу (І. Гердер, В. Гумбольдт) періодично привертає увагу, актуалізується з причин підвищення соціальної тривоги. Міфологемна основа світовідчуття виявляє себе як найдієвіша форма ідентифікації. Міфи в різний спосіб забарвлюють своєю семантикою буття етносів і функціонально визначають мету та перспективу їхнього розвитку.

Міфологічне засвоєння світу за своїм характером є чуттєво-емоційним, а не раціональним. Основою такого світовідчуття виступають колективні уявлення. Особистісний досвід у цьому контексті абсолютно підкорений цим уявленням. Упорядкованість світу в свідомості людей визначається міфом як першою духовною формою культури. У міфі світ постає у простій і доступній формі. Це досягається ототожненням суб'єктивної реальності з об'єктивною, тому зміст міфологізованого світовідчуття базується на містичних смислах, тобто таких, що не виражають об'єктивних зв'язків та

властивостей, а проявляються асоціативно-психологічними, сакральними за суттю структурно-семантичними змістовними величинами, що сприймаються певною спільнотою як текст, що формує її єдність.

Зв'язок поколінь, формування колективної пам'яті забезпечується тим, що міф у своєму діахронічному вираженні веде мову про минуле, а в синхронічному пов'язує сьогодні з майбутнім.

Отже, контекст міфологізованої форми світобачення, виражаючи духовний зв'язок між поколіннями, витворює сакральну історію, окремі аспекти якої час від часу актуалізуються і великою мірою визначають характер буття різних сторін етносу. Особливо актуальними міфологічні за суттю аспекти світовідчуття стають в кризові періоди історії народу, коли об'єктивне буття породжує тривогу з приводу базових основ існування тієї чи іншої спільноти, реально чи ілюзорно (надумано, навіяно) загрожуючи її єдності.

Актуалізація національних міфів набуває форм повсякденної реальності мислення і самовідчуття. Перш за все, це стосується етнічної самоідентифікації, яка потребує оперування виправданих часом, структуруючих пам'ять і визначальних для майбутнього основ світобачення.

Міф – реальність, якою живуть. Він є свідченням не знання, а розуміння, відчуття. Оперуючи не поняттями, не індивідуальним досвідом, а колективним, тобто таким, що пропонує тотальну, єдино можливу і комфортну сферу існування, міф надає його носіям впевненості у своїй правоті, відчуття єдності з колективом і світом, він чітко структурує світ, тобто відмежовує “своїх” від “чужих”, “друзів” від “ворогів”, надає відчуття безпеки та впевненості у майбутньому. У своїй цілісності міф структурує та визначає зміст тотальної ідеології реальності, яка своїм повсякденним функціонуванням формує свідомість широких верств тієї чи іншої спільноти, а в кризові періоди історії міфічне світовідчуття характерне тією чи іншою мірою для усіх носіїв національної пам'яті, бо небезпеки для цілісності етнічної єдності і пов'язана з цим тривожність існування згуртовують етнос навколо незнищених основ буття народу. Минуле формує впевненість у майбутньому, реальність, що пропонується міфом, набуває статусу абсолютної тотальності. Чим глибша криза, тим більша віра, яка так чи інакше протистоїть об'єктивній реальності сьогодні, заперечує її і вводить спільноту в сферу розуміння і відчуття один одного, і певною мірою виводить за межі болісного відчуття у протистоянні з об'єктивним знанням сьогодні. У цій позиції приховані елементи відчаю колективного

буття, але разом з тим це є демонстрація вічної актуальності міфу як постійної складової людського мислення.

Висловлені судження жодним чином не є підставою для ототожнення міфу з хибністю, помилковістю чи неправдивим, викривленим (деформованим) баченням власної історії. Йдеться про сутність актуалізованої в сьогоденні минувшини, сутність віри, що визначає оцінки і поведінку спільноти, її ставлення до об'єктивної реальності сьогодення; мова про щільність міфологічних основ буття в актуальній реальності, про характер її тотальності в повсякденному існуванні, про визначальні чинники етнічного самоусвідомлення. Міфологізація людського буття – результат кризи ідеалу раціоналізму, яка загострюється в перехідні періоди історії. Віра певною мірою заміщує раціоналізм, тобто закони логіки у сфері віри стають нелегітимними. Ідеалізація, містика, асоціативно-сакралізовані, а не причинно-наслідкові зв'язки набувають дедалі більшого значення у свідомості спільноти. Саме таке світобачення визначає аксіологічні та поведінкові особливості буття і містить у собі магічне за суттю сподівання на можливість та засіб вирішення проблем кризового періоду історії в площині сакрально-ритуальній, а не об'єктивній. Зрозуміло, що інтерпретація реальності в цій системі мислення не вимагає доказовості, бо її верифікаційні версії вступають у конфлікт з логікою віри. Усі спроби таких верифікацій наштовхуються і будуть наштовхуватися на спротив носіїв міфологізованого світобачення.

З одного боку, це породжує у суспільстві певну напругу, але з другого – це чи найдієвіший спосіб збереження національної ідентифікації та цілісності.

Наприклад, проблеми самоідентифікації російського етносу породжують масу доктрин та теорій, в яких вкрай містифікується і сакралізується як історія народу, так і сутність його характеру.

“Народ – богоносець”, народ – визволитель”, “народ – месія”, “народ – правдоносець” та інші визначення і характеристики в площині раціональних оцінок висвітлюють їхній міфологізований зміст. Сьогоднішній стан російського суспільного життя значною мірою визначається міфологічним змістом, що буквально у всіх сферах виявляє свою присутність.

Міф як вироблена та засвоєна форма світобачення в процесі етнічної ідентифікації виявляється найнадійнішим і найпродуктивнішим способом досягнення бажаного рівня рівноваги між зовнішнім (агресивним) та внутрішнім (комфортним) станом буття етносу. Агресія зовнішньої об'єктивності “стану речей” спонукає колективну душу етносу протиставити їй смисл і сенс екзистен-

ційного змісту, що у семантичних площинах сакральних значень, символів і ритуалів віри вимальовує оптимістичну трансцендентну перспективу буття. Таким чином етнос гуртується навколо міфологізованого змісту, що постає у великому сакральному тексті, який в залежності від тягlosti часової необхідності існування, набуває у свідомості його носіїв майже канонічного статусу, тобто тотальної (тоталітарної) системи світовідчуття, що захищає себе в змістовному вияві адекватними цій змістовності методами. Чітке відмежування в цій системі мислення “своїх” від “чужих” проявлюється енергетикою сакральних та містичних аспектів ідентифікації, що породжує конфліктність супротивників як всередині спільноти, так і за її межами.

Чи не найбільш переживаються конфлікти зі своїми-“чужими”, в яких останні претендують на етнічну ідентифікацію за ознаками, наближеними до стандартів раціональних оцінок об’єктивного стану речей в даний період історії, а не міфологізованими.

Таке підґрунтя конфліктності всередині суспільства доводить часто до радикалізації позицій у поглядах на минуле, сьогодення і майбутнє.

Розуміння механізмів актуалізації міфів є підставою для правильних оцінок суспільних процесів, вироблення дієвих засобів пом’якшення, урівноваження та нейтралізації протистоянь. Це проблема, що в сучасному світі вимагає окремого вивчення як одна з найактуальніших.

Зосереджуючи увагу на міфологічному характері етнічної ідентифікації, ми розкриваємо сутність змісту та функцій міфу в цьому процесі, бо міфологеми виступають інваріантами конкретного міфу. Канонічність бачення та описування дійсності формують характер і типи стосунків у соціумі, а також ієрархію цінностей.

Виходячи зі змістовно-функціональної суті міфології, ми розуміємо, що повсякчас, а особливо у кризові періоди, міфологія є найдієвішим засобом подолання соціально-політичної дезорієнтації. Вона регламентує інтерпретацію подій, визначає її носіям мету та методи діяльності, а також прогнозований результат суспільних зусиль.

Переведення міфологічних аспектів етнічної ідентифікації в політичну площину є одним з найдієвіших і тому вельми небезпечним засобом маніпуляції суспільною свідомістю.

Утворення замкнених спільнот тоталітарного характеру та використання, так званих, “чорних” міфів про ворогів є свідченням такої небезпеки [6].

В процесі етнічної ідентифікації чорний міф виникає як найдієвіший, агресивний спосіб спрощеного світобачення, завдання якого полягає в маніпуляції суспільною свідомістю.

Оперування найпростішими складовими колективного мислення, які змістовно опираються на архетипні основи, дозволяє в найконтрастніший (часом радикальний) спосіб змалювати ворога нації. Поєднуючи реальність з містикою, чорний міф апелює до простих логічних схем, які емоційно підсилюються підсвідомими архетипними імпульсами. Саме цей симбіоз надає чорному міфові властивостей грізної зброї в маніпулятивних техніках новітнього суспільного життя. Політичне життя в усі часи приявляло своїм змістом наявність насильства і тиску на маси. Міф у цьому контексті використовується як засіб зміни свідомості, загальних аксіологічних засад і, як результат, способу мислення загалом. Поступовий, зовні толерантний, процес впливу на суспільну думку змінює з часом кардинальні основи мислення. Результати цього впливу можна порівняти з тектонічним зсувом. Спільнота непомітно для себе переходить на бік творців чорного міфу, добровільно підкоряється його змістові, демонструючи це своєю поведінкою та принципами самоорганізації.

З 1933 по 1939 роки німецький народ в переважній більшості сприйняв ідеологію, що була сформована арійським міфом нацистів. Зміст цього міфу став домінувати над усіма іншими ідеологіями. Навіть релігійна традиція була зміщена на периферію суспільної свідомості.

Подібне відбулося в Росії: світ різко розділився на “своїх” і “чужих”. Криза початку ХХ ст. спростилася закликами грабувати награване, знищувати ворогів, які не здаються. Така картина світу була вибудована на тлі міфу про рай-комунізм.

Чорний міф, як правило, зароджується в періоди очікування лідера, наведення порядку, тотальних і радикальних змін. Змістовність такого міфу обов’язково – в суспільній свідомості як складова національної традиції і актуалізується, радикалізується та містифікується в потрібний момент історії. Общинний спосіб життя переважної більшості населення Росії, фольклорна традиція (скатертина-самобранка, Білозір’я і т.п.) доволі легко актуалізувалися під впливом вульгаризованого марксизму і в результаті оформилися в тотальний міф – комунізм.

Однією із найхарактерніших рис “чорного” міфу є передбачення, пророкування.

У фашистському міфі – це панівне становище арійців на східних територіях Європи та виведення (буквальне) чистої арійської породи людей.

Комуністичний міф пророкував загальне блаженство будівників комунізму (теж особливої породи).

Приватне життя передбачає, що особистісна свобода, особисті інтереси людини зберігають певну автономність відносно держави. Відкритий тиск на це життя породжує внутрішній спротив, мовчазну опозиційність. Міф же, апелюючи до глибинних основ людської свідомості, стає переконанням, світоглядною системою, контекстом якої забарвлюється смисл буття як такого.

Тому самотійність людського існування розчиняється у міфологічно-містичному змісті, ритуалізована регламентація буття особистості стає повністю підкореною.

Раціональні, філософські засоби руйнування міфу неможливі, міф як віру не можна перемогти розумом до тих пір, поки ця віра не почне перетворюватися на вірогідність, тобто до моменту легітимізації об'єктивних оцінок реальності.

Інакше кажучи, це відбувається тоді, коли цілісність міфологічного тексту, що утримує цілісність спільноти починає руйнуватися. Період “кухонної” опозиції, десиденство в СРСР наглядно ілюструють початок розпаду комуністичного міфу.

Політичний статус чорної міфології є її постійною ознакою, бо жодна із технологій маніпуляції суспільною свідомістю не може за зухвалістю, зовнішньою привабливістю та дієвістю зрівнятися з нею.

Стереотипи, що виробляються в надрах політичної міфології та актуалізуються нею, формуються впродовж тривалого історичного періоду і є складовими етнічної пам'яті. Чорний міф опирається на них, структурує з їхньою допомогою системну семантичну цілісність – містифіковану ідеологічну, чітко регламентовану ритуалами тоталітарну ідеологію (фашизм, комунізм тощо).

Сьогодні чорний міф в політиці є засобом маніпуляції суспільною свідомістю як всередині одного етносу, так і в протистоянні з іншими.

Так, відомий московський професор С.Г. Кара-Мурза стверджує, що в протиставленні Європи Росії використовується чорний міф про Івана Грозного як втілення деспотичного характеру російської державності загалом, а для протиставлення Реформації Інквізиції сучасні інтелектуали підтримують чорний міф про інквізиторську страшну практику полювання на відьом та утиски людського мислення. На цьому тлі Реформація виглядає рушійною силою прогресу – зародження капіталізму та розквіту науки на півночі Європи. Насправді вже наприкінці 19 ст. цей міф було зруйновано Генрі Чарльзом Лі в роботі “Історія Інквізиції в Середні віки” (1877).

Однак він продовжує функціонувати як вельми дієва форма впливу на суспільну свідомість.

Щодо протистояння всередині одного етносу, то це завдання в багатьох країнах виконує, перш за все, чорний міф про єврейську змову, а в Росії і США, наприклад, міф про ісламофашизм та суто ісламську природу тероризму.

Євреї та мусульмани у зв'язку з цим відчують часом вороже до себе ставлення як на побутовому, так і на державному рівнях.

Названі міфи використовуються в той чи інший спосіб і як вельми потужний чинник впливу в міжнародній політиці.

Названі деструктивні аспекти міфологізованої суспільної свідомості є постійно присутніми і в кожному випадку вимагають окремого вивчення.

Наразі йдеться тільки про сам механізм міфологізації етнічної свідомості та його зміст.

Міфологія, як вже зазначалось вище, є своєрідною формою світської релігії. Національний (етноцентричний) міф для будь-якої політичної системи – засіб ідентифікації. Різний стан і змістовна інтерпретація національного міфу залежить від позиції влади (окремої політичної сили) щодо самого факту його, міфу, існування. Підтримуваний владою як маніпуляційний інструмент суспільною свідомістю він набуває радикальних, екстремістських і загалом ворожих виявів по відношенню до “чужих”, різко локалізуючи та ідеалізуючи “своїх”. Якщо ж позиція провладних сил певним чином ігнорує національний міф чи спотворює його зміст, а суспільство продовжує перебувати у стані кризового тривожного відчуття загрози своїй цілісності, то відбувається самоорганізація певних шарів спільноти під текстом міфологічних уявлень, що поступово сакралізуються і набувають статусу канонічності. Влада за таких умов у свідомості носіїв міфологізованої системи світобачення переноситься в площину “чужих”.

Таким, наприклад, можна вважати світогляд багатьох носіїв національної ідеї в Україні, Росії, у деяких народів Кавказу, в азійських республіках колишнього СРСР.

Етноцентричні міфи значною мірою визначають культурно-політичний стан суспільства. В колективній свідомості актуалізуються основи, зміст яких, на перший погляд, давно втратив перспективні чинники впливу на сьогодення. Однак потужна вітальність міфів упродовж тривалих історичних періодів формує зміст колективної свідомості, визначає державну політику та спосіб мислення усіх прошарків великих етносів і сьогодні.

Чи не найсуровішим є різного змісту месіанство, що притаманне кожній міфологізованій етнічній свідомості. Наприклад, міфоло-

гема “Москва – Третій Рим” в російській історії набула архетипного характеру і упродовж століть, не зникаючи, в той чи інший період виходить на перший план, майже не змінюючи змістовного наповнення [1]. Уявлення про минулу велич спонукає етнос до месіанської сучасної експансії (в політиці, в територіальних, культурних претензіях до сусідів і світу загалом).

Схильність до мегаломанії як провідної ідеї в сучасних суспільно-політичних стосунках виявляє більшість держав слов'янського світу [4].

Важливим аспектом аналізу проблем міфології в сучасному світі є її розподіл на міфи технологічні (“псевдоміфи”) та національні (“вічні”) [7]. Чорні міфи, зазвичай, відносяться до першої категорії, хоча в “чорну” площину сприймання часто зміщується і національна міфологенна семантика.

Інтерпретація залежить від актуальної етнополітичної мети [8]. Зазвичай остання полягає в досягненні влади. Для цього використовуються складові структури міфологічного мислення:

- залякування національною катастрофою, що насувається (есхатологічне пророцтво);
- чітке визначення “образу ворога”, “чужого”, що є причиною і поясненням проблем етносу;
- презентація “образу героя”, рятівника, “свого”;
- апеляція до минулого як джерела натхнення, точки відліку (завжди сакралізованої), тобто до “золотого віку” етносу;
- семантичне оформлення всієї структури символами сивої давнини в образах прабатьківщини, могутньої держави, героїзму предків тощо.

Найтиповішими міфологемами етнічної ідентифікації є ті, що мають найуніверсальніший характер, виражають найархаїчніші періоди людської історії, демонструють найгероїчніші подвиги предків, засвідчують найшляхетніше походження останніх тощо.

В українському соціумі міфологенні складові етнічної самоідентифікації на тлі різного бачення минулого, сучасності та майбуття і певного протистояння східних та західних земель сформовані за тими ж принципами, що і в кожного іншого етносу.

З початку 90-х років минулого століття в усіх без винятку сферах гуманітарного життя дедалі активніше почали розроблятися різного характеру та наукового рівня концепції, теорії та соціально-політичні практики, що базуються на міфологемах. Передусім це стосується національної історії. Чи не найпоказовішою у цьому плані стала загальновідома книга Ю.М. Канигіна “Шлях аріїв” (1998), у якій міфологізування доходить крайньої межі, однак ця

праця і сьогодні для багатьох у суперечках чи доведенні певної позиції продовжує бути джерелом посилян. Елементами міфологенної ідентифікації для українців, наприклад, виступають також культура Трипілля, бібліотека Ярослава Мудрого, доба Київської Русі, правління Данила Галицького, Запорізька Січ, війни та діяльність Богдана Хмельницького, постать Т.Г. Шевченка, герої боротьби за незалежність тощо.

У свідомість втілюється думка про особливість та винятковість національного історичного буття. У такий спосіб й відбувається самоістифікація та ідеалізація історії України. Саме таке бачення історичного минулого притаманне значній частині патріотично налаштованої української спільноти. На тлі такої семантики об'єктивністю наукового знання переймається в основному академічна спільнота.

Це тло на свідомому та підсвідомому рівнях є потужним джерелом формування ідентифікаційних аспектів нації. На мовному (М. Мюллер), ритуально-соціологічному (Е. Тейлор, Дж. Фрезер, Б. Малиновський), психологічному (З. Фрейд, К.-Г. Юнг), символічному (Е. Кассіер), структуралістському (К. Леві-Стросс), трансцендентальному (К. Хюбнер) рівнях описуване явище виявляє ознаки міфологічної дійсності. Нагадуємо, що міф не є вигадкою, фантастикою, хибністю, він є реальністю, поза межами якої іншої не існує. Буття останньої є реальним настільки, наскільки реальними є носії її змісту, який базується не на знанні (наука), а на розумінні, сприйманні (віра). Закони розуму не мають легітимності у площині віри. Тому Оріана чи Аратта в цій сфері мислення – це така ж реальність, як Львів, Київ чи Донецьк у всіх смислах їхнього існування.

Сукупність перелічених міфологем вибудовує не тільки історичну містифіковану реальність, але й сутність тисячолітньої української традиції (релігійної, мистецької, побутової), винятковість української душі, гіперболізацію внутрішніх потенцій українського етносу.

Загальний контекст міфологенної етнічної ідентифікації забарвлює своєю семантикою етнодиференційні авто – (гетеростереотипні) компоненти колективної свідомості, а також, звісно, і національний ідеал.

На тлі цього контексту, який чітко локалізує (автономізує) поняття “ми”, особливо виразно вимальовується міфологенна за суттю диференційна складова ідентифікації – небезпека, що загрожує нації. Породжена афективною напругою в соціальній нестабільності, ця складова суспільного світовідчуття, оперує

чорними міфами або елементами чорної міфології, вказуючи на загрози з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів нації. Український міфологичний контекст переповнений наявністю останніх, він не зменшує рівень суспільної напруги, а, навпаки, згущує атмосферу, що провокує тривогу.

Розуміння описаних процесів є чи не найактуальнішою проблемою гуманітарної науки, бо саме на стиках свідомих і підсвідомих сенсів буття народів міфи зароджують, зберігають, провокують та формують зміст майбутнього існування.

Список використаних джерел

1. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России / А.Г. Дугин. – М., 1999. – 614 с.
2. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2000. – 464 с.
3. Кассирер Э. Миф и религия / Эрнст Кассирер // *Философские науки*. – 1991. – №7. – С. 97-134.
4. Ключко Н.Н. Этноцентрические мифологемы в современном славянском коллективном сознании / Н.Н. Ключко // *Политическая лингвистика*. – Екатеринбург, 2006. – Вып. 20. – С. 126-134 .
5. Леви-Стросс К. Миф, ритуал и генетика / К. Леви-Стросс // *Природа*. – 1978. – №1. – С. 90-106.
6. Леви-Стросс К. Структура мифов / К. Леви-Стросс // *Вопросы философии*. – 1991. – С. 95-128.
7. Цуладзе А. М. Политическая мифология / А.М. Цуладзе. – М.: ЭСКМО, 2003. – С.57,63.
8. Шнирельман В. А. Националистический миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий восточнославянских народов) / В.А. Шнирельман // *Славяноведение*. - 1995. – № 6. – С. 121-127.
9. Юнг К.-Г. Архетип и символ / К.-Г. Юнг. – М., 1991. – С. 95 -128.
10. Юнг К.-Г. Душа и миф: шесть архетипов / К.-Г. Юнг. – К., 1996. – С. 343-356.

Mythical nature of ethnic identification is especially clearly manifested in the crisis periods of history. Social anxiety requires well-defined reality. Of the problem mythologisation social consciousness tends to increase. It requires a mechanism for neutralizing the possible social tensions.

Keywords: mentality, myth, ethnicity, assimilation of the world, an idea, and ethnic identification.

Отримано: 12.02.2012 р.